

УДК 355.4«1812»:[165.12:314/316(477)]

Володимир Стеценко

ВПЛИВ ВІЙНИ 1812 РОКУ НА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено основні аспекти, причини та наслідки, які супроводжували зміни в суспільній свідомості українського народу після подій 1812 р. Аналізується поява таємних товариств, лож та просвітницька діяльність відомих осіб серед населення України.

Ключові слова: революція, суспільство, національна свідомість, свобода, рівність, братерство, малороси, автономісти.

Велика французька революція дала початок боротьбі населення за соціальні і політичні права. Прагнення до змін охопили майже всі прошарки суспільства. По всій Європі формувалися різноманітні клуби, таємні товариства, які ставили собі за мету здійснити зміни в існуючому ладі. Активно формуються ліберальні, консервативні, соціалістичні вчення, виникають політичні організації, таємні товариства, масонські ложі. Всі вони прагнули змін.

Під впливом цих процесів в Україні теж починають виникати таємні політичні товариства. Безпосереднім поштовхом для їх утворення послужили настрої, якими перейнялися російські офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном.

Повернувшись з переможних походів по Західній Європі, вони зовсім іншими очима дивилися на російську дійсність. Політичний режим самодержавства та кріпосницькі порядки сильно контрастували з ідеями, гаслами, які проголосила Велика французька революція: «Свобода, рівність, братерство!».

Українське суспільство по-різному ставилося до політики російського уряду. Змушена під тиском обставин уважно оцінити історичне минуле українських земель та їх перспективи у складі імперії, українська еліта виробила власну позицію.

Метою статті є вивчення суспільних змін у свідомості цілого народу.

Наприкінці XVIII ст. у неї виникають два підходи до запроваджених російською владою порядків: «асиміляторський» (малороси) та «традиціоналістський» (автономісти). Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу й сприймали імперію як власну Батьківщину. Вони працювали на благо Російської держави, її величі, і водночас виявляли патріотичні почуття до «Малоросії», її культури. Основна група автономістів обмежувалася лише відстоюванням залишків традицій Гетьманщини, зокрема збереження української системи судочинства та реставрації козацького війська. Найбільш послідовно проти імперської політики виступила група на чолі з Василем Капністом, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав [10, с.4–5].

Крім впливу Великої французької революції, сильним збудником для українського національного пробудження, як і відродження інших слов'янських народів, став романтизм з його ідеєю народності, як виявлення національної свідомості і самобутності.

Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції як прояв своєрідного національного духу. Вони зруйнували старе зверхнє ставлення до народної культури як до чогось завідомо нижчого, вульгарного, ствердивши, що саме з народного джерела інтелектуали можуть черпати найкращі зразки для своєї творчості. Кожна народна культура має свою самостійну вартість і по-своєму спричиняється до духовного збагачення світу.

Романтизм особливо виділяв слов'янські народи, які більше за інших зберегли консервативні, патріархальні риси. Європейські романтики поставили слов'янський фольклор у центр тогочасного інтелектуального життя, а серед слов'ян виділяли специфічну роль українців.

Батько романтизму і модерного націоналізму, німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер, що пророкував початок доби слов'ян у Європі, записав у своєму щоденнику наступне: «Україна стане новою Грецією – у цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя» [1, с.332–333].

Концепції Гердера та інших європейських романтиків ставали відомим українцями через російських та польських авторів. Виявляючи складові національної ідентичності, українські інтелектуали зосередили увагу на неповторних рисах власної етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі, які були важливим стимулом для збирання етнографічних матеріалів. Під впливом романтизму в Україні виникали таємні товариства, що прибирали форму модних на той час масонських лож. У 1818–1819 рр. такі ложі виникли у Києві («З'єднані слов'яни») та у Полтаві («Любов до істини»), Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Серед їхніх членів були відомі українські діячі Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Лукашевич, а також пізніші лідери

декабристського руху Павло Пестель, Михайло Орлов, Михайло Бестужев-Рюмін. Хоч ці ложі були створені в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Однією з цілей, які ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дворяни-масони не висували специфічно національних вимог [2, с. 200].

Інший характер мали ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі, не пов'язані з російським масонством. Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення Польської держави у кордонах 1772 р. Багато з членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Україна поряд з Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів – лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства [3, с.76–77].

У 1822 р. царський уряд забороняє діяльність лож, а їх члени піддаються переслідуванню.

У 20-х рр. XIX ст. в Україні з'являються таємні політичні гуртки. Одним з перших був заснований гурток «Малоросійське Таємне товариство», головою якого був В. Лукашевич. У програмі товариства («Катехізис автономіста») проголошувалось прагнення домогтись від'єднання України від Росії і приєднання до відродженої Польщі. Наприкінці 1820-х рр. у Харківському університеті й Ніжинській гімназії утворились таємні гуртки, які поширювали заборонену літературу, на своїх засіданнях критикували існуючий лад [4, с.79–80].

На відміну від Лівобережної України, на Правобережжі не проводилось тривалий час заходів, які б ставили собі за мету тіснішу інтеграцію цього краю у склад Російської імперії. Царський уряд мовчазно визнавав порядки, які існували ще за часів Речі Посполитої на Правобережній Україні і залишив практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти. Значна частина правобережних шляхтичів були потомками українських родів, сполячених після прийняття католицької віри у XVII–XVIII ст. Вони мріяли про відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р.

Ліквідація автономного устрою Слобідської України, Запорожжя, Гетьманщини у 60–80-х рр. XVIII ст. викликала протест серед значної частини козацької старшини, права якої на дворянський титул неохоче визнавалися Санкт-Петербургом. До того ж українська шляхта користувалась ширшими привілеями, ніж російські дворяни.

Так, шляхтичі були звільнені від обов'язкової державної і військової служби, їх маєтки не підлягали державній конфіскації, їх могли судити лише такі, як вони.

У першій третині XIX ст. Правобережна Україна була тереном активізації польського руху. Захищаючи свої станові права та привілеї, шляхта водночас відстоювала автономні права України.

Польське повстання 1830–1831 рр. проти самодержавства не було підтримано українським населенням Правобережжя. Повстання було придушено. Козацькі полки, сформовані для розгрому повстанців, було перетворено на регулярні війська, інші переведено на Кавказ. Царський уряд закрив Віленський університет та Кременецький ліцей. У 1839 р. на Правобережжі було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких віруючих примусово переведено у православ'я. Репресіям піддано польську шляхту [5, с.203–204].

Правобережна Україна впродовж 1830–1840-х рр. була полем битви між російськими і польськими впливами. Обидві сторони сходилися між собою у запереченні права українського народу на вільний самостійний розвиток.

Втрата сподівання на лібералізацію царського самодержавства, скасування кріпацтва, посилення реакції після війни 1812–1814 рр. сприяли зростанню в Росії, а, відповідно, і в Україні опозиційних настроїв.

Провідну роль у цьому русі відігравали дворянські революціонери-декабристи. Декабристи створюють таємні політичні гуртки, які ставили за мету насамперед боротьбу за скасування кріпосного права й ліквідацію самодержавства. Так, у 1816 р. в Петербурзі був створений «Союз порятунку», у 1818 р. – «Союз благоденства» в Москві. Вони ставили завдання впровадити конституційне представницьке правління, ліквідувати самодержавство, скасувати кріпосне право шляхом військового перевороту. Членами організацій були опозиційно настроєні офіцери. У 1818 р. після прибуття на службу до Києва генерала М. Орлова місто стає центром ділових зустрічей членів «Союзу благоденства».

У 1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання і створили два осередки – Північне товариство з центром у Петербурзі і Південне товариство з центром у м. Тульчині. Головою останнього було обрано полковника П. Пестеля, членами товариства стали офіцери полків, що перебували в Україні. Незабаром, крім Тульчинської управи, було засновано ще дві управи: Кам'янську – на чолі з В. Давидовим та С. Волконським – і Васильківську, очолювану підполковником С. Муравйовим-Апостолом.

Час від часу відбувалися конспіративні наради товариств. Для цього використовували Контрактовий ярмарок. Хоча на нарадах обговорювали питання спільних дій, між цими організаціями

помічалася значне розходження: Південне товариство було більш радикальним, ніж Північне, яке обмежувалося в своїх планах поваленням абсолютизму та встановленням конституційної монархії [5, с.222–223].

Голова Південного товариства П. Пестель уклав політичний трактат (Конституцію) «Руська правда», в якому докладно визначив програму дій після повалення царизму. За цією програмою всі народи Росії об'єднуються в централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпацтво скасовується. Усі громадяни республіки рівні перед законом. Зберігається приватна власність на землю, але половина землі вважається громадською, окремі ділянки можна брати для обробітки. Повна свобода торгівлі і промисловості [70].

У 1823 р. у Новограді-Волинському було засновано третю таємну організацію – Товариство Об'єднаних Слов'ян, фундаторами якої були брати Борисови. Своїм демократизмом воно відрізнялося від Південного товариства. У 1825 р. ці товариства об'єдналися.

У грудні 1825 р. в Таганрозі помер цар Олександр І. Спадкоємцем був його брат Костянтин, але одруження з полькою позбавляло його прав на престол. Другий брат Микола спочатку відмовився від престолу. Настало «між царювання». Північне товариство вирішило скористатися цим і 14 грудня 1825 р. підняло повстання в Петербурзі. Але воно не було як слід підготовлене. Солдати полків, виведених на Сенатську площу, навіть не знали мети повстання. Населення не підтримало акцію, і царські війська легко розсіяли повстанців. Почалися арешти [9, с.304–305].

Невдача петербурзького повстання примусила керівників Південного товариства прискорити виступ, до якого воно також не було готове. 13 грудня заарештовано П. Пестеля. Керівництво перейшло до С. Муравйова-Апостола, і 28 грудня він підняв Чернігівський полк. Але не пішов на Київ і втратив марно три дні, шукаючи союзників. Тим часом назустріч повстанцям вирушили урядові війська. Уже в першій сутичці було тяжко поранено командира полку С. Муравйова-Апостола. 900 солдатів здалися без бою. Керівників повстання доставлено до Петербурга на суд. П'ятьох з них повішено: К. Рилєєва, М. Каховського, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля. На Кавказ і в Сибір заслано багатьох офіцерів. Солдатів покарано шпіцрутенами і переведено до інших полків.

Причин невдачі повстання декабристів в Україні багато, головна ж полягала в тому, що його мета була незрозумілою для народу. Для наступних поколінь декабристи були взірцем мужності, героїзму, самопожертви і відданості революційній справі. Дворяни за соціальним походженням, декабристи пожертвували всіма благами свого класу для прогресу суспільства [10, с.6].

На тлі політичних рухів, що мали місце на українських землях на початку ХІХ ст. швидкими темпами став відбуватися процес, який отримав назву українського національного відродження.

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, культурницьким та політичним.

На фольклорно-етнографічному етапі невелика група вчених з метою підтвердження самобутності власного народу збирала та вивчала історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. Змістом культурницького етапу є відродження мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо у літературі та освіті.

Політичний етап характеризується більшим організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їх політичних організацій, усвідомленням національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення [5, с.119–120].

Так, перша збірка українських історичних дум, яка з'явилася в 1819 р. у Петербурзі під назвою «Опыт собрания старинных малороссийских песен», була підготовлена і видана дослідником українського фольклору князем Миколою Цертелєвим – зрусіфікованим грузином, який, проживаючи в Україні, став її патріотом. У передмові до цього збірника він назвав українські думи «пам'ятками народного генія», що містять у собі «силу вислову і чарівність гармонії». Услід за Гердером він порівняв українських лірників і кобзарів із Гомером, а Україну – з Грецією. Висновок Миколи Цертелєва перегукувався з твердженням польського поета Адама Міцкевича, що українці є найпоетичнішими й наймузикальнішими серед слов'янських народів.

Своїми працями М. Цертелєв привернув увагу до народної поезії багатьох українських письменників, діячів культури і науки. У 1827 р. з'явилася друком збірка «Малороссийские песни», а в 1834 р. – «Украинские народные песни», підготовлені Михайлом Максимовичем. Ця збірка вплинула на творчість Шевченка, Гоголя, Пушкіна та ін.

Вплив романтизму особливо був відчутним на Слобожанщині. У Харківському університеті, що був відкритий 1805 р., в 1820–1830-х рр. діяв літературний гурток, який відіграв значну роль у розвитку нової української літератури. Душею гуртка був філолог І. Срезневський. У 1831 р. він видав «Український альманах» – збірник народних пісень і оригінальних поезій харківських поетів, а в 1833–1838 рр. – шість випусків «Запорожской старины». Срезневський став провідником ідей слов'янської єдності.

Романтичний напрям в українській літературі аж до 30–40-х рр. XIX ст. співіснував з класицизмом. Це добре помітно на творчості І.Котляревського. Поема «Енеїда» (1798 р.) є зразком літератури класицизму, а п'єса «Наталка Полтавка» – романтизму [9, с.306].

Поряд з активними спробами етнографів і літераторів розширити інтелектуальні обрії українського світу, з'являються перші фахові історичні праці – «История Малой России» (1822 р.) Дмитра Бантиш-Каменського, «История Малороссии» Миколи Маркевича.

Історичні й фольклористичні дослідження давали відповіді на питання про історичне коріння й культурну відмінність української нації. Хоча цей літературно-науковий рух не мав організованої форми, збирання культурної спадщини створило сприятливе середовище для формування новітньої української свідомості [11, с.203–204].

Тим часом як у Європі поширювались ідеї Великої французької революції, соціального і національного визволення, відбувалась політизація національно-визвольної боротьби слов'янських народів, у Російській імперії жорстокий самодержавний режим Миколи I переслідував будь-які прояви лібералізму і вільнодумства.

В таких умовах на початку 1846 р. в Києві утворено справжню нелегальну українську політичну організацію – Кирило-Мефодіївське товариство (братство), назване на честь відомих слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Серед засновників були вчитель з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії Київського генерал-губернаторства Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров. Активну участь у діяльності товариства брали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та ін.

Головною метою товариство проголошувало боротьбу проти кріпацтва та національне визволення українського народу. Українську державу члени товариства вбачали у федеративній спілці незалежних слов'янських держав, кожна з яких мала б становити штат або розмежовувалася б на кілька штатів. Київ повинен був стати центральним містом цієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий орган – собор (або сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат, окрім того, мав би і свої збройні сили. Ідею визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їх єднання передбачалося поширювати головним чином літературно-просвітницькою діяльністю. Вони прагнули перебудувати суспільство на засадах християнської моралі.

Програму діяльності Товариства було викладено в історико-публіцистичному творі «Книга буття українського народу», або «Закон Божий». В ньому викладено 109 положень релігійно-навчального та історико-публіцистичного характеру. Здебільшого їх зміст стосується подій всесвітньої та вітчизняної історії. У творі розповідається про визвольну боротьбу українського козацтва і розвиток деспотичного самодержавства в Росії, про Велику французьку революцію і подвиг декабристів, про поділи Польщі сусідніми імперіями. Кирило-мефодіївці були переконані, що саме українському народові випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів. Крім програми, було розроблено Статут організації. В ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав, громадян майбутньої слов'янської республіканської федерації, викладалися статутні права та обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Свою практичну діяльність кирило-мефодіївці зосередили на науково-освітній ниві. «Братчики» збирали кошти на видання популярних книжок, складали проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, укладали шкільні підручники.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Весною 1847 р. царські власті заарештували 12 постійних членів товариства і відправили до Петербурга. Усіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства було заслано до різних місць Російської імперії. Найтяжче покарали Шевченка, бо при арешті знайшли рукописи його антицарських та антикріпосницьких творів. Його заслали на 10 років рядовим солдатом у малозаселені тоді оренбурзькі степи з найсуворішою заборонаю царя хоч що-небудь писати й малювати.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби; братство вперше розробило широкую політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників [8, с.45–46].

Тарас Григорович Шевченко (1814–1861 рр.) відіграв виняткову роль в українському національно-визвольному русі. Народившись у сім'ї кріпака, він завдяки своєму таланту і долі зумів здобути волю, одержати добру освіту. Його здобутки як художника були чималі. Але ще більшим виявився його поетичний талант. Його збірка поезій «Кобзар», що побачила світ у 1840 р., стала однією з основ української ідеї та українського руху.

Значення «Кобзаря» виходило далеко за межі літератури. Шевченкова мова була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковнослов'янської мови, а також мовного матеріалу ранніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю і простотою звучання, що

виказувало геніальність поета. Шевченко заклав міцні підвалини сучасної української літератури, а в широкому розумінні – і українського національного відродження. Ще більше значення мав політичний аспект його творчості. Поеми «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» та «Заповіт» будили національні почуття і давали бачення майбутнього України як незалежної держави. Він, як ніхто інший до нього, звинувачував російських імператорів у поневоленні України.

Іншою великою заслугою Шевченка було те, що в своїй творчості він поєднав два до того часу відокремлені струмені козацької традиції – простолюдний і старшинський. Його ненависть до соціальної несправедливості та вболівання за волю і гідність простої людини виводилися з його селянського походження. Але своїми інтелектуальними здобутками він завдячував впливам українського дворянства. Шевченка могли читати всі прошарки суспільства, знаходячи в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченковий заклик до національного і соціального визволення став ідеологічною основою нової України. Шевченкова творчість є вододілом у розвитку української ідеї. Вона заклала основи перетворення етнічної спільноти у політично свідому націю. Увесь пізніший український національний рух тією чи іншою мірою виводився з його поезії. А його мученицька особиста доля стала джерелом для витворення сильного національного міфу, який надихав наступні покоління українських діячів [7, с.129–130].

Таким чином у ході війни, яка викликала велике піднесення патріотичних почуттів і національної самосвідомості, українці взяли активну участь проти «непереможної» армії Наполеона, перед силою якої не встояла вся Європа. Зміни у геополітичній ситуації та політичні процеси, що відбувалися в Європі наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зумовили особливий стан українських земель у складі Російської імперії: відбувалося будівництво на територіях України нового адміністративного устрою (виникнення губерній) та нових форм державного управління (створення генерал-губернаторств), активно насаджувалися ідеї панрусізму, покликані звести нанівець національну українську ідею.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Й. Курс української історії. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.
3. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: Погляд крізь віки: Міжнародна науково-методична конференція, Київ, 5 грудня 2012 р. / Відп. ред. В.А. Смолій; наук. ред. О.П. Ресент; Упорядн. : О.Ю. Кириченко, О.М. Машкін, В.В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2012. – 106 с.
4. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С.Гелей. – Львів, 1996. – 122 с.
5. Григорук Н. Історія слов'янських народів. Східні слов'яни від кінця XVIII ст. до 1914 р. Навчальний посібник. (2-е вид. доп.) / Н. Григорук. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 275 с.
6. Клименко Т. А. Вітчизняна війна 1812 року та декабристський рух на Черкащині / Т. А. Клименко // Електронний ресурс. Режим доступу: www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU.../07.pdf
7. Ольхівський Б. Вільний нарід / Б. Ольхівський. – Варшава, 1937. – 132 с.
8. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Я. Оршан. – Лондон, 1938. – 55 с.
9. Шевчук В. П. Історія української державності: Курс лекцій. / В.П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К., 1999. – 480 с.
10. Явтушенко В. Вплив Вітчизняної війни 1812 року на формування української національної самосвідомості / В. Явтушенко, Л. Бадєєва // В зб.: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11–12 травня 2012 року, м. Луцьк. / Упоряд. А. Силук, О. Златогорський. – Луцьк, 2012. – 301 с. – С. 4 – 6.
11. 200-летие Бородинской битвы : Украина помнит... / Под общ. ред. Е. В. Астаховой; Нар. укр. акад. – Харьков: Изд-во НУА, 2012. – 267 с.

Владимир Стеценко

ВЛИЯНИЕ ВОЙНЫ 1812 ГОДА НА СОЗНАНИЕ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье исследованы основные аспекты, причины и последствия, которые сопровождали изменения в общественном сознании украинского народа после событий 1812 г. Анализируется появление тайных обществ, лож и просветительская деятельность известных людей среди населения Украины.

Ключевые слова: революция, общество, национальное сознание, свобода, равенство, братство, малороссы, автономисты.

Volodymyr Stetsenko

EFFECT OF 1812 WAR ON THE CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SOCIETY

The article studies the basic aspects, causes and consequences which accompanied the changes in the social consciousness of Ukrainian people following the events of 1812. Analyzed emergence of of secret societies, lodges and educational activities of among the famous people in Ukraine.

Key words: revolution, society, national consciousness, freedom, equality, fraternity, Ukrainians, autonomists.